

شناسنامه حدیث دیجیتال

ششمین نشست از سلسله نشست‌های نهج‌البلاغه پژوهی دیجیتال در نمایشگاه بین‌المللی قرآن کریم

به کوشش: هیئت تحریریه فصلنامه ره‌آورد نور

اشاره

به همت مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور)، ششمین نشست از سلسله نشست‌های نهج‌البلاغه پژوهی دیجیتال در نمایشگاه بین‌المللی قرآن کریم برگزار شد. این جلسه، با موضوع «شناسنامه حدیث دیجیتال» و سخنرانی حجت‌الاسلام والمسلمین استاد سید محمدکاظم طباطبائی، عضو هیئت علمی و استادیار گروه نهج‌البلاغه و رئیس پژوهشکده علوم و معارف حدیث پژوهشگاه قرآن و حدیث انجام گرفت.

آنچه در این نوشتار می‌خوانید، خلاصه‌ای از مهم‌ترین مطالب مطرح‌شده و نیز گفت‌وگوی صورت‌گرفته با ایشان در حاشیه این نشست است که امیدواریم برای خوانندگان و علاقه‌مندان گرامی قابل استفاده باشد.

چیستی شناسنامه دیجیتال حدیث

حجت الاسلام والمسلمین استاد سید محمدکاظم طباطبایی، در ابتدای سخن، با گرامی داشتن خادمان قرآن و حدیث، به تبیین موضوع نشست پرداخت و گفت:

با توجه به امکاناتی که مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) ایجاد و ارائه کرده، می‌توانیم به پیشنهاد ایجاد شناسنامه دیجیتال حدیث برسیم و در باره آن و خصوصیاتش گفت‌وگو کنیم. همان‌طور که هر انسانی بعد از تولد شناسنامه‌ای دارد که ویژگی‌های او را ثبت کرده، در مورد حدیث و روایات هم می‌توان چنین کاری انجام داد. مراد از شناسنامه حدیث، این است که همه اجزای حدیث و نکات محتمل آن، جمع‌آوری و کدگذاری شود

«با توجه به امکاناتی که مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) ایجاد و ارائه کرده، می‌توانیم به پیشنهاد ایجاد شناسنامه دیجیتال حدیث برسیم و در باره آن و خصوصیاتش گفت‌وگو کنیم. همان‌طور که هر انسانی بعد از تولد شناسنامه‌ای دارد که ویژگی‌های او را ثبت کرده، در مورد حدیث و روایات هم می‌توان چنین کاری انجام داد. مراد از شناسنامه حدیث، این است که همه اجزای حدیث و نکات محتمل آن، جمع‌آوری و کدگذاری شود. اگر همه داده‌های استماعی و متنی، فقه الحدیثی و نمایه‌ای و داده‌های ترویجی روایت را گردآوری کرده و زیرمجموعه آن قرار دهیم، می‌توانیم ادعا کنیم به تمام زوایای مرتبط با حدیث دست پیدا کرده‌ایم. حال، اگر روایت ما جمله‌ای باشد با معنای کامل، می‌تواند محور این پژوهش قرار بگیرد؛ مثلاً روایتی در کتاب کافی است که می‌فرماید: «أَفْضَلُ الصَّدَقَةِ، صَدَقَةٌ عَنْ ظَهْرِ غَنًى؛ بهترین صدقه، صدقه از طرف انسان داراست که به مالش پشت گرم باشد.» این روایت را مرحوم کلینی در جایی دیگر با تفصیل بیشتری مجدداً آورده است. حالا محقق ما اگر این روایت را تخریج کند، یعنی منبع اصلی آن را به دست آورد، می‌توان فهمید که روایت اول، در کدام منبع بوده و چگونه به دیگر منابع منتقل شده است؛ به شرطی که هریک کدگذاری شده باشد؛ حتی منابع عرضی را هم می‌توانیم به دست بیاوریم؛ یعنی این روایت علاوه بر کتاب کافی، در کدام کتاب‌ها - چه شیعه و چه سنی - ذکر شده است؟ این امر، نتایجی برای ما دارد؛ مثلاً این روایت در کتاب تحف العقول با سند مرسل آمده؛ ولی در کتب اهل سنت با سند کامل ذکر شده است و یا در منابع دیگری هم آمده که آنها از کتاب‌هایی نقل کرده‌اند که دیگر در اختیار ما نیست. این، یعنی کشف منبع.

خصوصیات دیگر این روایت نیز همین‌طور است؛ مانند: نسخه بدل‌ها، اسناد متفاوت، معصومان متفاوت، طرق متفاوت یا حتی نقل‌های غیرمنتسب به معصوم؛ یعنی هم معصوم آن را نقل کرده و هم به فردی دیگر به‌عنوان کلام حکیمانه منتسب است. این موضوع، در روایات حضرت امیر مؤمنان(ع) زیاد دیده می‌شود که یا آن حکیم از معصوم نقل کرده یا این کلام به معصوم منتسب شده است. این مسئله، سیر تطور متن را هم به ما می‌دهد. همه این موارد، می‌تواند خصوصیات روایت را برای ما تبیین کند.»

فواید گردآوری ویژگی‌های روایت

استاد سید محمدکاظم طباطبایی در ادامه توضیحات خود، به فواید و برکات جمع‌آوری خصوصیات یک روایت و کدگذاری آنها پرداخت و افزود:

«گردآوری خصوصیات متفاوت از یک روایت و کدگذاری آنها، چنین خروجی می‌دهد که به مجموعه کلانی از داده‌ها دست پیدا شده که در آن از افراد مختلف، اسناد مختلف و منابع متفاوت یک روایت نقل شده است. وقتی کدگذاری‌ها انجام بگیرد و ارتباطیابی شوند، به راحتی متوجه می‌شویم که حدیث و حتی جمله‌ای از یک حدیث، در چه منابعی آمده و در اعتبارسنجی هم مفید خواهد بود؛ یعنی افراد یک سند، نقل‌هایشان ارتباط آنها با هم را معلوم می‌کند؛ مثلاً می‌فهمیم راوی که در کوفه درس خوانده، یک روایت مدنی یا بصری را نقل می‌کند؛ یعنی سیر روایت در حوزه‌های علمی شهرها را هم برای ما مشخص می‌کند؛ حتی افتادگی برخی روات در اسناد هم به دست می‌آید که مثلاً مرسل خفی بوده است. همچنین،

حتی در سلسله اسناد، وقتی همگی به یک راوی منتهی می‌شوند، یک حلقه مشترک پیدا می‌شود و جالب آنکه ممکن است در شیعه یک حلقه مشترک یافت شود و همین روایت در اهل سنت، یک حلقه مشترک دیگر داشته باشد.

این نتایج، با کدگذاری به دست می‌آید؛ یعنی منطقه جغرافیایی، طبقه، نقل و رابطه استاد و شاگردی، کدگذاری شده باشد؛ مثلاً در منبع روایت، اگر همه منابع کد داشته باشند، حتی نسخه بدل‌ها، باعث می‌شود به راحتی اسناد متعدد یک روایت در منابع مختلف پیدا شود و اسناد هم‌افزایی کنند و اعتماد محقق به روایت افزایش پیدا کند.

کدگذاری در داده‌های فقه الحدیثی

عضو هیئت علمی و استادیار گروه نهج البلاغه، پس از توضیح فواید کدگذاری داده‌های استنادی، به شرح داده‌های فقه الحدیثی پرداخت که کدگذاری در آنها، آثار و نمود بیشتری دارد. ایشان افزود:

«اگر ویژگی‌های صرفی، نحوی و بلاغی واژگان هر حدیث مشخص و کدگذاری گردد، آورده‌های ارزشمندی برای محقق خواهد داشت. اینکه گوهر معنایی هر کلمه چیست و معانی استعمالی آن کدام است و کدام معنا در این روایت مورد توجه بوده، مترادفات و اضداد چگونه است، حقیقت و مجاز واژه چیست، در قرآن به چه معنا به کار رفته، معنای اصطلاحی از چه زمانی رایج

نمونه دیگر، در پیدا کردن مضمون روایت است؛ یعنی روایتی در منبعی نیست؛ ولی مضمون آن وجود دارد که همین مقدار هم به اعتبارسنجی روایت کمک می‌کند.

نمونه دیگر، یافتن قراین پیرامونی است؛ مثلاً روایتی هم در مدرسه حدیثی قم نقل شده و هم در بغداد. این امر، قرینه مهمی است که دو مدرسه با گرایش متفاوت، یک متن را به عنوان حدیثی پذیرفته شده نقل کرده‌اند. این نیز به اعتبار روایت می‌افزاید. زیارت جامعه، یکی از بهترین ادله اعتبارش همین است که شیخ صدوق به عنوان فردی ضد غلو، این زیارت را در قم نقل کرده و شیخ طوسی هم در بغداد آن را نقل کرده است؛ یعنی میراث مشترکی داشته‌اند که مهم است.»

اگر کدگذاری داده‌های حدیثی توسط مرکز نور و با خصوصیات که بیان شد، انجام بگیرد، قطعاً ما را وارد مرحله جدیدی از حدیث پژوهی خواهد کرد. در این صورت، اطلاعاتی به دست می‌آید که بدون کدگذاری و ابزار فناورانه، هیچ وقت خودشان را نشان نمی‌دادند. این کار بزرگ، اگر به صورت آزمایشی بر روی چند روایت محدود انجام گیرد، تا وسعت و نتایج آن را بتوانیم دقیق تر ببینیم، به نظرم تحول بزرگی در فهم و درک ما از روایات به وجود خواهد آورد

کدگذاری کنیم، فهم متن خیلی متفاوت خواهد شد؛ مثلاً قرآن کریم می‌فرماید: «وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ» (بقره، آیه ۳). این آیه، با روایت «أَفْضَلُ الصَّدَقَةِ، صَدَقَةٌ عَنْ ظَهْرِ غَنًى» هم‌مضمون است؛ زیرا در هر دو متن، می‌فرماید از آنچه دادیم و دارد، صدقه می‌دهد و تازه معنای آیه، بر روایت تأثیر تکمیلی دارد که گمان نکن خودت چیزی داری و صدقه می‌دهی؛ بلکه خدا به تو رزق داده و از آن انفاق کردی. حال، اگر معارض‌ها هم در کنار روایت بیاید، مثلاً افضل صدقه آن است که با وجود فقر انجام گرفته باشد. اینجا تازه روند اجتهادی و کار محقق شروع می‌شود که رفع معارضه کند.

گردآوری و کدگذاری تنقیحات و توضیحات بزرگان بر روایت، چه از شیعه و چه اهل سنت هم فهم معنای متن و هم تطور فهم را به زیبایی نمایش خواهد داد. بسیاری از فرازهای نهج‌البلاغه، اگر با این شکل تحلیل شوند، دارای متون مشابه در روایات و قرآن کریم است و هم توضیحات بزرگان را دارد؛ ضمن اینکه مرسل بودن نهج‌البلاغه را جبران می‌کند و به فهم مطلب نیز بسیار کمک می‌نماید. نقدهای مرحوم شوشتری بر شارحان نهج‌البلاغه را ببینید؛ ابن‌ابی‌الحدید توضیحی بر نهج‌البلاغه دارد که ابن‌میثم آن را نقد کرده و مرحوم شوشتری هر دو را نقد کرده است. ما دانشجویی داشتیم در دارالحديث که مرحوم شوشتری را هم نقد کرده بود.

این امر، سیر تطور نقل و فهم را نمایش می‌دهد؛ به‌خصوص اگر توضیحات از شارحان با تخصص‌های متفاوت و حتی سخنان حکمت‌آموز گردآوری شده باشد.»

فواید کدگذاری داده‌های حدیثی

استاد سید محمدکاظم طباطبایی در ادامه سخنان خود با جمع‌بندی نکات و فواید کدگذاری داده‌های حدیثی اظهار داشت:

«اگر کدگذاری داده‌های حدیثی توسط مرکز نور و با خصوصیتی که بیان شد، انجام بگیرد، قطعاً ما را وارد مرحله جدیدی از حدیث‌پژوهی خواهد کرد. در این صورت، اطلاعاتی به دست می‌آید که بدون کدگذاری و ابزار فناورانه، هیچ وقت خودشان را نشان نمی‌دادند. این کار بزرگ، اگر به صورت آزمایشی بر روی چند روایت محدود انجام گیرد، تا وسعت و نتایج آن را بتوانیم دقیق‌تر ببینیم، به نظرم تحول بزرگی در فهم و درک ما از روایات به وجود خواهد آورد.»

شده، همه این محتواها اگر بر پایه حدیث شیعه استخراج شوند، به جهت غنای خوبی که روایات شیعه دارد، کتابی بسیار بهتر از نهاییه ابن‌اثیر خواهد شد. این کار، در احادیث اهل سنت انجام شده است. بدیهی است که این موضوع، فواید زیادی را برای محقق خواهد داشت؛ مثلاً در روایات ما کلماتی است که از زمان صدور روایت تا زمانی خاص، در معنای اصلی و لغوی خود استعمال شده و بعد تبدیل به اصطلاح شده و حالا ما می‌خواهیم بر اساس اصطلاح، روایت را معنا کنیم. در آن زمان، این کلمه فلان معنا را نداشته و طبیعی است که همخوانی ندارد و دچار مشکل خواهیم شد. اینجا کدگذاری در معانی و استعمال‌های مختلف لفظ، همه معانی را یکجا در اختیار محقق قرار می‌دهد که بهترین معنا را فهم کند؛ برای مثال، در تعدیه به حروف، یک فعل ممکن است با حروف مختلف متعدی شود و هریک معنای خاصی را ایجاد کند.

مبحث دیگری که در فقه‌الحديث می‌تواند کمک کند، خانواده حدیثی است. اگر بتوانیم تمامی متون شبیه به روایت را از نظر لفظ یا معنا و مضمون یا کوچک‌ترین شباهتی، گردآوری و

نهج‌البلاغه دارای نسخه‌های
خطی فراوانی در شیعه و سنی
است و هیچ کتاب حدیثی
دیگری این قدر پُر نسخه نبوده
است. تفاوت‌های نسخه‌ها، برای
محققان خیلی مهم می‌شود. الآن
در دارالحديث نزدیک به ۸۰
نسخه خطی از نهج‌البلاغه تهیه
شده که فراهم کردن آنها، هزینه
بالایی داشته است. اینجا است
که امکانات نرم‌افزاری برای
بازخوانی و مقایسه نسخه‌ها بسیار به
کار می‌آید

سال‌ها قبل جنجالی به پا شده بود که نهج‌البلاغه کلام امیرمؤمنان(ع) نیست و سید رضی خودش این متون را به حضرت نسبت داده است. برای پاسخ به این شبهه، کارهای تحقیقاتی زیادی شروع شد؛ مانند کاری که مرحوم سید عبدالزهره خطیب انجام داد و مصادر نهج‌البلاغه را در کتاب نهج السعادة استخراج کرد. الآن با فناوری دیجیتال، نه تنها خطبه‌ها و نامه‌ها که حتی تک‌تک عبارات‌های نهج‌البلاغه را می‌توان در متون پیدا کرد.

اگر متون حدیثی کدگذاری بشود، ما به راحتی می‌توانیم منشأ متن را به دست آوریم. این کار، یک گام نهج‌البلاغه‌پژوهی را به پیش می‌برد

تأثیر فناوری بر تحقیقات حدیثی

حجت‌الاسلام طباطبایی در حاشیه این نشیبت به بیان تأثیر فناوری بر پژوهش‌های حدیثی، به خصوص نهج‌البلاغه‌پژوهی پرداخت و گفت:

«فناوری در حوزه علوم اسلامی، یک فرصت بی‌نظیر است که برای ما پدید آمده و موجب رشد خوبی در تحقیقات شده است. مرحوم فیض‌الاسلام در سال‌های ۱۳۳۰ گفته است: «احساس کردم مردم ما با نهج‌البلاغه آشنا نیستند و مطالب نهج‌البلاغه برایشان عجیب است...». ایشان خانه همسرشان را فروخت و با آن پول، نهج‌البلاغه را تجدید چاپ کرد تا کلام امیرمؤمنان(ع) راحت‌تر در دسترس مردم قرار گیرد؛ اما الآن با نرم‌افزار دانشنامه علوی که مرکز نور تولید کرده، در دورترین مناطق، نه فقط به متن نهج‌البلاغه که به ترجمه‌ها و شروح نیز دسترسی بسیار راحتی فراهم شده است.

اگرچه در این باره خیلی رشد داشته‌ایم، اما کارهای انجام‌نشده هم خیلی زیاد است؛ چند مورد را به عنوان نمونه و اینکه طرح بحث شده باشد، اشاره می‌کنم.

مثلاً نهج‌البلاغه دارای نسخه‌های خطی فراوانی در شیعه و سنی است و هیچ کتاب حدیثی دیگری این قدر پُر نسخه نبوده است. تفاوت‌های نسخه‌ها، برای محققان خیلی مهم می‌شود. الآن در دارالحديث نزدیک به ۸۰ نسخه خطی از نهج‌البلاغه تهیه شده که فراهم کردن آنها، هزینه بالایی داشته است. اینجا است که امکانات نرم‌افزاری برای بازخوانی و مقایسه نسخه‌ها بسیار به کار می‌آید.

مثال دیگری که به ذهنم می‌آید، مصادر و مدارک نهج‌البلاغه است. سال‌ها قبل جنجالی به پا شده بود که نهج‌البلاغه کلام امیرمؤمنان(ع) نیست و سید رضی خودش این متون را به حضرت نسبت داده است. برای پاسخ به این شبهه، کارهای تحقیقاتی زیادی شروع شد؛ مانند کاری که مرحوم سید عبدالزهره خطیب انجام داد و مصادر نهج‌البلاغه را در کتاب نهج السعادة استخراج کرد. الآن با فناوری دیجیتال، نه تنها خطبه‌ها و نامه‌ها که حتی تک‌تک عبارات‌های نهج‌البلاغه را می‌توان در متون پیدا کرد.

اگر متون حدیثی کدگذاری بشود، ما به راحتی می‌توانیم منشأ متن را به دست آوریم. این کار، یک گام نهج‌البلاغه‌پژوهی را به پیش می‌برد.

مثال دیگر، اختلاف در گوینده و قائل احادیث نهج‌البلاغه است؛ مثلاً خطبه اول و ۱۸۶ نهج‌البلاغه که مفاهیم عمیق توحیدی دارند، در متون دیگر به امام کاظم یا اما رضا(علیهما السلام) نسبت داده شده است. این فرازهایی که در این دو خطبه هست، در زمانه امیرمؤمنان(ع) غریب و نامأنوس است؛ ولی برای دوره امام رضا(ع) کاملاً بجا و به‌روز بوده و گویش آن زمان، این نوع کلام را اقتضا می‌کرده است. این را با کدگذاری حدیث و فناوری دیجیتال به راحتی می‌توانیم به دست بیاوریم.

مثال دیگر، در مورد شروح نهج‌البلاغه است. در نرم‌افزار دانشنامه علوی، بیش از ۴۰۰ کتاب آورده شده است. شرح‌ها و توضیحاتی که پیرامون کلام نهج‌البلاغه نوشته شده، تکرار فراوانی دارد که

● مرحوم سلطان العلماء، حواشی کوتاهی بر نهج البلاغه دارد که بسیار
 ● پُر معنا و پُر مطلب است. برخی شروح، لزوماً ذیل کلام نهج البلاغه
 ● نیستند؛ مثلاً مرحوم علامه مجلسی در خلاصه کردن مطالب یا
 ● به روز کردن و نظم دادن مطالب، مهارت و استعداد خاصی داشته
 ● است. ایشان در ذیل روایتی در بحار الأنوار یا تحف العقول،
 ● مطلبی نوشته و حال آنکه این حدیث، در نهج البلاغه هم هست و
 ● این توضیح، در آنجا نیز کاربرد دارد.

● مثال دیگر، در مورد سیر تطور نقل‌ها و فهم کلام امیرمؤمنان (ع)
 ● در نهج البلاغه است؛ یعنی برداشت و فهم از کلام حضرت
 ● در دوره‌های زمانی مختلف چه بوده، چه شبهاتی داشته و چه
 ● پاسخ‌هایی داده‌اند و الآن به کجا رسیده‌ایم؟ برخی خطبه‌ها در
 ● ۱۰۰ سال اخیر، خیلی داغ و معرکه آرا هستند؛ مانند تعبیری که
 ● حضرت در مورد خانم‌ها دارند یا خطبه ۸۰ که در ۱۰ قرن اول
 ● از تدوین نهج البلاغه، هیچ بحثی در باره‌اش شکل نگرفته است.
 ● توجه و ایجاد سؤال، باعث می‌شود فضای جدید علمی و تحقیقی
 ● به وجود بیاید که مهم است. گاهی برای فهم کلام حضرت،
 ● مثلاً فهم ضرب‌المثل‌ها، نیاز به کتب کهن قبل از اسلام داریم تا
 ● معنا و تناسب ضرب‌المثل با محتوا را بفهمیم. پس، فقط گردآوری
 ● شروح کفایت نمی‌کند.

● بنده تحقیقی را انجام داده‌ام که رابطه میان سخنان امیرمؤمنان (ع)
 ● با آیات قرآن کریم را بیان می‌کند؛ چه به صورت استناد باشد و چه
 ● تفسیر و چه اقتباس یا تلمیح یا اشاره یا مضمون مشترک. یافته‌ها،

● محقق را خسته خواهد کرد. فناوری می‌تواند محتواهای تکراری
 ● و غیرتکراری را دسته‌بندی کند، تا محقق به نکات و توضیحات
 ● مطلوب‌تری دسترسی پیدا نماید.

در نرم‌افزارهای نور آیاتی که
 به‌صراحت در نهج البلاغه آمده، با
 رنگ متفاوت از متن مشخص شده‌اند؛
 ولی تفسیر یا اقتباس یا تلمیح و
 مضمون مشترک، هنوز در نرم‌افزار
 نیامده است. اگر این کار انجام
 شود، به‌وضوح روح قرآنی حضرت
 امیرمؤمنان (ع) در کلامشان قابل
 مشاهده خواهد شد که فراتر از نوع
 بشر است. چنانچه این حد تناسب و
 تطابق با قرآن کریم قابل مشاهده
 باشد، دیگر تصور جعل به ذهن
 نخواهد آمد

جنبه‌های منفی تحقیقات فناوریانه

رئیس پژوهشکده علوم و معارف حدیث پژوهشگاه قرآن و حدیث در پایان سخنان خود، به جنبه‌های منفی تحقیقات فناوریانه اشاره کرد و گفت:

«به طور طبیعی، حجم فراوان اطلاعات باعث می‌شود که دقت و عمق پژوهش کاهش پیدا کند. در قدیم، حجم کمی زیاد نبود و این موضوع، باعث می‌شد فرصت برای تعمیق وجود داشته باشد. این فرصت، الآن برای محقق نیست. این آسیب، به‌سادگی قابل جبران نخواهد بود؛ ولی فواید عرضه دیجیتالی اطلاعات آن قدر زیاد است که تا حدودی بتوان از این آسیب صرف نظر کرد؛ البته امکان کم کردن این آسیب وجود دارد؛ مثلاً محقق می‌تواند محدوده مطالعاتی خود را مشخص کند تا نیازی نباشد با انبوهی از منابع و داده‌ها سروکار داشته باشد. نیاز نیست هم نرم‌افزار جامع التفسیر و هم جامع الأحادیث و جامع فقه و یا دیگر نرم‌افزارها را با هم مورد تحقیق و کاوش قرار دهیم. این کار، مثل کار تعمیقی محققان گذشته نخواهد شد؛ ولی تا حدی جبران‌کننده است.

نکته دیگر اینکه زندگی دیجیتالی باعث شده از اتقان تحقیقات کاسته شود. گاهی در کانال‌ها افراد برجسته‌ای مطلبی را منتشر می‌کنند و بعد متوجه نقص یا ایرادش می‌شوند؛ اما دیگر منتشر شده و کاری نمی‌توان انجام داد. این آسیب، در گذشته نبود؛ مثلاً ملاصدرا که عالم شناخته‌شده‌ای بوده، کتابش بعد از ۱۵ سال مورد توجه قرار می‌گیرد. تغییر و تبدل‌های یک محقق در آثارش، در گذشته چندان دیده نمی‌شد؛ ولی امروز با فناوری‌های دیجیتال، کاملاً قابل مشاهده و رصد است.

گاهی محقق می‌ترسد حرف جدیدی بزند؛ چراکه همه می‌فهمند قبلاً چه گفته بوده و حالا چه می‌گوید. البته نباید این موضوع موجب خودسانسوری در روند پژوهش گردد و مانعی برای ارائه نتایج تحقیق شود. محقق باید در بیان مطالب خودش، قدرت و شجاعت لازم و کافی را داشته باشد.» ■

خیلی عجیب است؛ مثلاً در خطبه اول نهج‌البلاغه، بیش از ۶۰ مورد استناد، تفسیر، اقتباس، تلمیح، اشاره یا مضمون بیش از ۱۳۰ آیه از قرآن کریم وجود دارد. این سطح از همراهی و ممزوج بودن با قرآن کریم در کلام حضرت امیرمؤمنان(ع)، انسان را مبهوت می‌کند! در نرم‌افزارهای نور وقتی آیه به‌صراحت در نهج‌البلاغه آمده باشد، با رنگ متفاوت از متن مشخص شده‌اند؛ ولی تفسیر یا اقتباس یا تلمیح و مضمون مشترک، هنوز در نرم‌افزار نیامده است. اگر این کار انجام شود، به‌وضوح روح قرآنی حضرت امیرمؤمنان(ع) در کلامشان قابل مشاهده خواهد شد که فراتر از نوع بشر است. اگر این حد تناسب و تطابق با قرآن کریم قابل مشاهده باشد، دیگر تصور جعل به ذهن نخواهد آمد. اگر بخواهم جمع‌بندی کنم، با آمدن فناوری دیجیتال، پیشرفتی حاصل شده که اصلاً با گذشته قابل مقایسه نیست؛ اما کارهای باقیمانده هم بسیار زیاد است. سرعت رشد ما در این سال‌ها نسبت به گذشته، بسیار بالاست؛ ولی نسبت به حجم کارهای باقیمانده، رضایت‌بخش نیست.»

به طور طبیعی، حجم فراوان اطلاعات باعث می‌شود که دقت و عمق پژوهش کاهش پیدا کند. در قدیم، حجم کمی زیاد نبود و این موضوع، باعث می‌شد فرصت برای تعمیق وجود داشته باشد. این فرصت، الآن برای محقق نیست. این آسیب، به‌سادگی قابل جبران نخواهد بود؛ ولی فواید عرضه دیجیتالی اطلاعات آن قدر زیاد است که تا حدودی بتوان از این آسیب صرف نظر کرد؛ البته امکان کم کردن این آسیب وجود دارد